

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Նախնադարյան հասարակության զարգացման տարրեր փուլերում տեղի ունեցած փոփոխությունների ուսումնասիրության համար անգնահատելի նշանակություն ունեն հնագիտական սկզբնաղբյուրները: Հանդիսանալով դարերի ընթացքում կուտակված աշխատանքային հմտության արգասիք, հնագիտական նյութը արտացոլում է զարգացման այն մակարդակը, որի վրա գտնվել է մարդը: Հետևաբար, նախնադարյան հասարակության պատմության այս կամ այն փուլը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ինչպես տվյալ դարաշրջանին բնորոշ արտադրանքը, այնպես էլ այն, թե այդ արտադրանքը. «ինչպես, աշխատանքի ինչ միջոցներով է արտադրվում»¹:

Արհեստների ուսումնասիրության կարևորությունը, սակայն, այսքանով չի սահմանափակվում, որովհետև. «աշխատանքի միջոցները ոչ միայն մարդկային աշխատուժի զարգացման շահանիշն են, այլև հասարակական այն հարաբերությունների ցուցանիշը, որոնցում կատարվում է աշխատանքը»²:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ արհեստների ուսումնասիրությունը ենթադրում է ինչպես տեխնոլոգիական եղանակների, այնպես էլ հասարակական հարաբերությունների բացահայտում: Այսպիսի մոտեցումը հարցին հատկապես կարևոր է, որովհետև նախնադարյան համայնական հասարակարգում են թաքնված այն թելերի ծայրերը, որոնցից սկիզբ են առել ավելի ուշ

դարաշրջանների խճողված սոցիալական պրոբլեմները³:

Հետևաբար, ուսումնասիրելով բրոնզեդարյան Հայաստանի տեխնիկական առաջընթացի ընդհանուր օրինաչափությունները, նվաճումներն ու արհեստի այս կամ այն ճյուղի զարգացման առանձնահատկությունները, անհրաժեշտ ենք համարում հնարավորության սահմաններում հետազոտել հասարակական այն հարաբերությունները, որոնցում կատարվել է աշխատանքը: Ուսումնասիրելով առաջադրված հարցերը տեղական հողի վրա, չի կարելի անտեսել և այն կապերի դերը, որոնք գոյություն են ունեցել Հայաստանի և հարևան երկրների միջև: Մատնանշելով այդ կապերի կարևորությունը Հ. Ա. Մարտիրոսյանը գրում է. «դրանց շնորհիվ հին Հայաստանի ինքնատիպ մշակույթի նշանակությունը դուրս գալով ՍՍՀՄ սահմաններից, ստանում է համամշակութային իմաստ, առաջ բերելով խոր հետաքրքրություն Հայաստանի և Կովկասի հնագիտական պրոբլեմատիկայի նկատմամբ»⁴:

Պատահական չէ, որ վերջին ժամանակներս մասնագիտական գրականության մեջ պարզաբանվել են նախնադարյան հասարակարգի մի շարք առանցքային հարցեր: Այսուհանդերձ, դեռևս թույլ են շոշափված արհեստների հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք արժարժվում են ներկա աշխատության մեջ և որոնց հետազոտողները անդրադարձել են կամ ընդհանուր բնույթի աշխատանքներում, կամ արհեստագործության

¹ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 1, 1954, էջ 191:

² Նույն տեղում, էջ 191:

³ С. А. Семенов, Развитие техники в каменном веке, Л., 1968, стр. 3.

⁴ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 6.

րընէ ճյուղի ուսումնասիրութեանը նվիրված գործերում ու փորձրածաւալ հոգիւածներում: Ամբողջական պատկերացում շտալով հետազոտվող ժամանակաշրջանի արհեստագործութեան զարգացման մակարդակի վերաբերյալ, դրանք այնուամենայնիվ օգնում են քննարկվող հարցերի ուսումնասիրութեանը:

Այդպիսիներից առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում «պատմամետաղագրական» բնույթի ուսումնասիրութիւնները, որոնք վերջին ժամանակներս ավելի հաճախ են թափանցում «մաքուր հնագիտութեան» հարցերի ոլորտը, ընդարձակելով նախնադարյան տեխնիկան ուսումնասիրող մասնագետների տեսադաշտը: Նմանօրինակ հետազոտութիւններից առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Ֆ. Ն. Տավաձեի և Տ. Ն. Սակվարելիձեի համատեղ աշխատութիւնը⁵: Լայնորեն օգտագործելով մետաղագրական, ւպեկտրալ և քիմիական անալիզների արդյունքները, հեղինակները տալիս են Անդրկովկասի հնագույն մետաղագործութեան ձեռք բերած նվաճումների պատկերը: Նրանք ցույց են տալիս, որ 1. վաղ բրոնզի դարաշրջանում մետաղագործները ճանաչելով մկնդեղային բրոնզի հատկութիւնները, կիրառել են այնպիսի տեխնիկական եղանակներ, ինչպիսիք են սառը կռումը, կաղապարների օգտագործումը, մետաղի հղկումը և այլն: 2. Միջին բրոնզի դարաշրջանում մկնդեղային բրոնզի հետ սկսում են օգտագործել ծարիրային, հալվադեպ՝ անագապղնձային համաձուլվածքները: Այդ ժամանակաշրջանում վերելք է ապրում դարբնութիւնը, իսկ ոսկերչութեան մեջ կիրառվում են դրոշմումը, ընդելուզումը, մանրարուքը և այլ տեխնիկական հնարքներ: 3. Ուշ բրոնզի դարաշրջանում պղնձա-մկնդեղային համաձուլվածքը վերջնականապէս դուրս է մղվում անագաբրոնզի կողմից: Մետաղագործութիւնը անջատվում է տնտեսութեան մյուս ճյուղերից. առաջ են դալիս երկրորդական մետաղագործական օջախներ:

⁵ Փ. Н. Тавадзе и Т. Н. Сакварелидзе, Бронзы древней Грузии, Тбилиси, 1959.

⁶ И. Р. Селимханов, Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов, Баку, 1960; И. Селимханов, Р. М. Торосян, К определению «энеолита» на территории Закавказья по данным анализа металлических предметов, И. Ф. Ж., 1966, № 1, стр. 306—307.

Բրոնզեկարյան մետաղամշակութեան վաղ փուլերի լուսաբանմանն են նվիրված և Ի. Բ. Սելիմխանովի աշխատանքները⁶: Հենվելով Անդրկովկասի տարբեր վայրերից հայտնաբերված մետաղա իրերի անալիզների արդյունքների վրա, հեղինակը մատնանշում է, որ մ. թ. ա. 3-րդ, հնարավոր է և 4-րդ հազարամյակի մետաղագործները արհեստական եղանակով կարողացել են ստանալ պղնձա-մկնդեղային համաձուլվածքներ: Վերջինիս հիման վրա հեղինակը գտնում է, որ մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի մշակութիւնը հանդիսանալով վաղբրոնզեկարյան, առանձնանում է պղնձա-մկնդեղային արտագրանքով:

Մետաղա իրերի անալիզների արդյունքները ուսումնասիրելու ընթացքում հետաքրքիր ընդհանրացումների է հանգում և Ս. Ն. Չերնիխով⁷, Հիմնականում նպատակ ունենալով պարզել մետաղի տարածման ճանապարհները նրա վաղ ծանոթութեան դարաշրջանում, հեղինակը գտնում է, որ 1. Անդրկովկասը մ. թ. ա. 4-րդ հազ. վերջից և 3-րդ հազ. սկզբից թևակոխում է վաղ բրոնզի դարաշրջանը: 2. Հյուսիսային Կովկասը, ինչպէս և Արևելյան Եվրոպայի հարավային շրջանները վաղ բրոնզի դարաշրջանում անհրաժեշտ մետաղահանքի ղգալի մասը ստացել է Ղափանի և Գետաբեկի պղնձահանքերից: 3. Հայաստանից եկող աղղեցութիւնը իր գագաթնակետին է հասնում մ. թ. ա. 2-րդ հազ. 1-ին կեսում, որից հետո նվազելով՝ իր տեղը զիջում է Ուրալին:

Բրոնզեկարյան Հայաստանի մետաղագործութեան և մետաղամշակութեան առանձին կողմերն են ուսումնասիրվում և Ա. Յ. Գևորգյանի աշխատութեան մեջ⁸: Հենվելով Հայաստանի պղնձահանքերի և պատրաստի արտագրանքի անալիզների տվյալների վրա, հեղինակը պարզում է այն հանքավայրերը, որոնք շահագործվել են բրոնզի դարաշրջանի տարբեր փուլերում: Ավելին, հետեւելով վաղ բրոնզեկարյան իրերի մետաղի ռադիոգրութեան տվյալներին, Ա. Գևորգյանը հանգում է այն ենթադրութեան, թե բարձր տոկոսով նիկել պարունակող բրոնզը Անդրկով-

⁷ Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии Восточной Европы, М., 1966, стр. 46, 72; его же, Древнейшая металлургия Урала и Поволжья, М., 1970, стр. 118.

⁸ А. Ц. Геворкян, Древнейшая металлургия и горное дело Армении, М., 1972. (автореферат).

կաս ի թափանցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններից (Արևելյան Անատոլիա): Խորացնելով հետազոտությունները, հեղինակը հանգում է այն կարծիքին, թե Հայաստանի մետաղագործները մոտ գտնվելով անատոլիական և առաջավորասիական մետաղագործական օջախներին, նրանցից ստացել են անագ և համապատասխան գիտելիքներ, որոնք հետագայում հյուսիս են փոխանցվել:

Լույս են տեսել և այլ մենագրություններ ու հոդվածներ, որոնք պարզարանում են հանքերկաթի ստացման ընթացքը: Այդ թեմային են նվիրված Բ. Ե. Դեգեն-Կոպլևսկու⁹, Ի. Ա. Գրելիշվիլի¹⁰, Ս. Գոգինյանի¹¹ և այլոց աշխատությունները, որոնցում հետազոտվում է նաև հնոցների կառուցվածքը: Կարելի է հիշատակել և այլ աշխատություններ՝ կապված մետաղագործության հետ, բայց բավարարվենք վերոհիշյալներով, նշելով, որ թվարկված աշխատանքներում բոլոր հարցերը չէ, որ լուսաբանված են:

Մետաղագործության հետ առնչվող աշխատություններից զատ, հրապարակի վրա են գտնվում նաև սակավաթիվ հոդվածներ ու աշխատություններ, որոնք այս կամ այն չափով լույս են սփռում քարագործության, փայտամշակության, ջուլհակության և խեցեգործության հետ կապված որոշ հարցերի վրա: Դրանցից անհրաժեշտ է հիշատակել հանքաբան Գ. Գ. Լեմուլեյնի հոդվածը՝ նվիրված Անդրկովկասից հայտնաբերված կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված ուլունքների ծակման եղանակներին¹²: Քարի մշակման տարբեր եղանակների ուսումնասիրությանն են նվիրված նաև Ս. Ա. Սեմյոնովի աշխատությունները¹³:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Վ. Փալանջյանի հոդվածը¹⁴, որտեղ հեղինակը

հիմնվելով անալիզների արդյունքների վրա, ցույց է տալիս, որ Լճաշենի հարուստ դամբարանաթմբերից հայտնաբերված ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին պատկանող սայլերի տարբեր մասերը պատրաստված են տարբեր փայտատեսակներից: Նույն հեղինակը իր մեկ այլ հոդվածում անալիզի ենթարկելով Կարմիր բլուրից հայտնաբերված նետասլաքների փայտյա կոթերի մնացորդները, նշում է, որ տարբեր վայրերում նետաձողերի համար օգտագործել են տարբեր փայտատեսակներ, բայց գերադասությունը տրվել է թղկենուն, հացենուն և կեղուն¹⁵:

Շինարարական աշխատանքներում օգտագործվող փայտատեսակների քննությանն է նվիրված Ա. Ս. Թումանյանի հոդվածը¹⁶: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ ուրարտացիները ծածկի համար հիմնականում օգտագործել են սոճին, անհրաժեշտության դեպքում՝ բարդին:

Ա. Ս. Վերիսկայան՝ ուսումնասիրելով Կարմիր բլուրից հայտնաբերված ածխացած պործվածքեղենի մնացորդները, պարզություն մտցրեց ուրարտական շրջանի ջուլհակության որոշ հարցերի մեջ¹⁷:

Թույլ է ուսումնասիրված հետազոտվող ժամանակաշրջանի կաշեգործությունը, որը պատահական չէ. արհեստի այս ճյուղին պատկանող ուղղակի տվյալներ աննշան չափով են պահպանվել, որը լուրջ խոչընդոտ է հետազոտողի համար: Այս ուղղությանը որոշ աշխատանք է կատարել է. Վ. Խանգազյանը: Դասակարգելով և նկարագրելով պեղումների ընթացքում հայտնաբերված գործիքները, հեղինակը մատնանշում է, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում. «կրել են ոչ միայն գործված հագուստներ, այլ նաև մորթուց և կաշվից պատրաստված հագուստներ ու կոշիկներ»¹⁸: Դժբախտաբար, հեղինակը քիչ է ուշադրություն

⁹ Б. Е. Деген-Ковалевский, К истории железного производства Закавказья, ИГАИМК, 1935, вып. 120.

¹⁰ И. А. Гзелишвили, Железо-плавильное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1964.

¹¹ С. Гогинян, К истории древней металлургии железа в Армении, ИФЖ, 1964, № 3, стр. 229—234.

¹² Г. Г. Леммлейн, Техника сверления каменных бус из раскопок на Кавказе, КСИИМК, вып. XVIII, 1947, стр. 22—30.

¹³ С. А. Семенов, Первобытная техника, М. И. А., № 54, 1957; его же, Развитие техники в каменном веке.

¹⁴ В. Паланджян, Деревянные повозки из раскопок у сел Лчаишен Севанского р-на Арм. ССР, арм. Աշխ. պլթ-ի, 1959, հատ. 5, էջ 269—269.

¹⁵ В. Паланджян, Урартские древки стрел (см. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, т. III, Ереван, 1955, стр. 65—66).

¹⁶ А. С. Туманян, Древесные остатки из раскопок Кармир-блур (см. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, т. III, Ереван, 1955, стр. 61—63).

¹⁷ А. С. Верховская, Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур (см. Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, т. III, Ереван, 1955).

¹⁸ է. Վ. Խանգազյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 84:

դարձրել տեխնոլոգիական հարցերին: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Ս. Ա. Սեմյոնովի¹⁹ և Ի. Մ. Լուրյեի²⁰ աշխատանքները, որոնցում ուսումնասիրված են պալեոլիթյան կաշեգործությունը և կաշվի մշակման ընթացքը Հին Եգիպտոսում:

Մեր պատկերացումները լրիվ չեն նաև խեցեգործության ասպարեզում: Նման պայմաններում առանձնապես կարևոր է Գ. Ի. Իոնեի հոդվածը՝ նվիրված հին Մինգեշաուրի խեցեգործական վառարանների ուսումնասիրությանը²¹: Խեցեգործության հետ կապված հարցերի լուսարանման է նվիրված նաև Զ. Պ. Մայսուրաձեի հոդվածը: Հեղինակը հենվելով իր կողմից կատարված անալիզների արդյունքների վրա, վեր է հանում ուղ բրոնզեդարյան խեցեղենին բնորոշ սև փայլեցրած գույնի ստացման եղանակը²²:

Բրոնզեդարյան խեցեգործության առանձին փուլերն են ուսումնասիրված է. Վ. Սայկոյի մենագրության մեջ: Ելնելով բրուտի անիվի և խեցանոթների ձևերի հետազոտությունից, հեղինակը իրավացիորեն նկատել է տալիս, որ բրուտի անիվի զարգացումը ընթացել է արագության մեծացման և պտույտները տեղական ու համաշափ դարձնելու ուղիով: Ավելին, հենվելով խեցեղենի միկրոսկոպիկ և ռենտգեն անալիզների տվյալների վրա, հեղինակը հանգում է այն եզրակացություն, թե խեցանոթների ձևերի փոփոխու-

թյունը պայմանավորված է եղել բրուտի անիվի կառուցվածքով²³:

Հիմնականում այս աշխատություններով ու հոդվածներով ավարտվում են բրոնզի դարաշրջանի տարբեր արհեստաձյուղերի վերաբերյալ եղած ուսումնասիրությունները: Շարադրվածից դժվար չէ նկատել, որ արհեստի տարբեր բնագավառները ուսումնասիրվել են անբաստված և հիմնականում ուշադրություն է դարձվել հետապոստվող ժամանակաշրջանի տարբեր փուլերի տեխնոլոգիայի վրա: Պատահական չէ, որ բրոնզեդարյան տեխնոլոգիայի և արհեստաձյուղերի զարգացման ընդհանուր ուղղությունների վերաբերյալ եղած մեր պատկերացումները դեռևս ամբողջական չեն: Ուշադրությունից վրիպել է արհեստավորների սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցը: Այս հարցերի պարզաբանումը ներկա աշխատության նպատակն է: Դրանք ուսումնասիրելու համար օգտվել ենք Երևանի, Բաքվի, Թբիլիսիի պատմության պետական թանգարաններում և Պետական էրմիտաժի ֆոնդերում պահպանվող հնագիտական սկզբնաղբյուրներից: Օգտագործված են նաև ազգագրական տվյալները, հնագույն գրավոր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները առաջադրված հարցերի վերաբերյալ: Այս բոլոր աղբյուրների միասնությունը տալիս է բավական կոնկրետ նյութ այս կամ այն շափով վերականգնելու բրոնզեդարյան արհեստաձյուղերի և նրանց զարգացման մակարդակի պատկերը: Սակայն ներկա աշխատությունը ամենևին էլ հավակնություն չունի լինելու առաջ քաշված հարցերի վերջնական պատասխան: Այն ամենից առաջ մի փորձ է, առաջին հերթին հեղինակի համար համախմբելու, ընդհանրացնելու ձեռք բերված նյութերը և հետևելու դրանց զարգացմանը:

¹⁹ С. А. Семенов, Развитие техники в каменном веке, стр. 152.

²¹ И. М. Лурье, Обработка кожи в Древнем Египте, ИГАИМК, т. VII, вып. I, Л., 1931.

²² Г. И. Ионе, Гончарные печи древнего Мингечаура, КСИИМК, 1949, № 24, стр. 42—47.

²³ З. П. Майсурадзе, Технологию черных и серых лощенных сосудов грунтовых погребений в Самтавро, Сообщения АН ГССР, т. XIII, 1952, № 4, стр. 251.

²³ Э. В. Сайко, К истории гончарного круга и развития форм керамики, Душанбе, 1971.